

запропонованих завдань, що дає можливість успішного залучення дітей із порушеннями мовленнєвого розвитку до формування емоційно-оцінної лексики у процесі розвитку асоціативних зв'язків та побачити позитивний вплив кольору та звуку, як засобів активного використання зорового й слухового аналізаторів, у процесі стимулювання аналітико-синтетичної діяльності кори головного мозку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гуровец Г.В. Использование ассоциативного эксперимента при обследовании детей с моторной алалией / Г.В. Гуровец // Нарушение речи и голоса у детей. - М., 1975. -С. 47-54.
2. Минаева В.М. Развитие эмоций дошкольников. Занятия. Игры [пособие для практических работников дошкольных учреждений] / Минаева В.М. - М.:АРКТИ, 2001. - 48 с.
3. Скворцов О.Г. Методы исследования лексических систем / Скворцов О.Г. – Екатеринбург: издательство АМБ, 2001. – 142 с.
4. Соботович Є.Ф. Порушення мовного розвитку в дітей та шляхи їх корекції / Соботович Є.Ф. – К.: ІСДО, 1995. – 204 с.
5. Трауготт Н.Н. К вопросу об организации и методике речевой работы с моторными алаликами / Н.Н. Трауготт // Расстройства речи в детском возрасте. - Л., 1940 – С. 70-103.
6. Трофименко Л.І. Асоціативний експеримент як один із методів дослідження словника дошкільників / Л.І.Трофименко //Дефектологія. – 2001. - №4. - С. 16-19.

УДК 376+81`364

ТЕОРЕТИКО-АНАЛІТИЧНИЙ ПІДХІД ДО ВИВЧЕННЯ МОДЕЛЕЙ ПОРОДЖЕННЯ МОВЛЕННЄВОГО ВИСЛОВЛЮВАННЯ У ПСИХОЛІНГВІСТИЦІ

Сорочан Ю.Б.

Інститут корекційної педагогіки та психології
НПУ імені М.П.Драгоманова,

Стаття містить модельний варіант теоретичного розгляду проблеми психолінгвістичних механізмів породження мовленнєвого висловлювання в узагальнених експериментальних даних цього напрямку; з'ясовує структуру моделі для використання як «базової» теоретичної моделі в практиці корекційної роботи з категорією дітей, що мають діагноз «Моторна алалія».

Статья содержит модельный вариант теоретического рассмотрения проблемы психолингвистических механизмов порождения речевого высказывания в обобщенных экспериментальных данных этого направления; выясняет структуру модели для использования в качестве «базовой» теоретической модели в практике коррекционной работы с категорией детей, имеющих диагноз «Моторная алалия».

The article contains the model variant of theoretical consideration of problem of psycholinguistic mechanisms of generation of speech utterance in aggregate experimental data of this direction; finds out a model structure for the use as a «base» theoretical model in practice of correction work with the category of children, having a diagnosis «Motor alaliya».

Ключові слова: синтаксис, моторна алалія, мовний розвиток, нейролінгвістичний аналіз, психолінгвістичні моделі, мовленнєве висловлювання, активна граматики.

Ключевые слова: синтаксис, моторная алалия, языковое развитие, нейролингвистический анализ, психолингвистические модели, речевое высказывание, активная грамматика.

Keywords: syntax, motor alaliya, language development, neurolinguistic analysis, psycholinguistic models, speech utterance.

Центральна проблема вивчення породження мовленнєвого висловлювання у великої групи дітей із моторною алалією (на певному етапі мовного розвитку) на сучасному етапі - яким чином діти спроможні породжувати і створювати нові для них речення?

Не можна вивчати активну граматику дитини до того, поки вона не почне об'єднувати два слова у примітивні речення. У нормі це зазвичай відбувається у віці вісімнадцяти місяців. Даний період досліджувався

такими американськими ученими як Braine, 1963; Brown, Fraser, 1964; Miller, Ervin, 1964. Оскільки результати проведених досліджень вражаюче схожі, можна говорити про загальні характеристики цього питання [3].

Частина граматики, яка названа *синтаксисом* (про який безпосередньо і піде мова у нашій статті) пов'язана із способами створення речень. Вивчення синтаксису зіштовхує з одним із найбільш важливих аспектів людської мови — її продуктивністю. Нам майже ніколи не доводиться створювати нові слова, і більшість речень, які ми чуємо, не вимагають розуміння якихось нових слів. Однак ми постійно повинні створювати і розуміти нові речення. Чомусь інтуїтивно здається, що запас речень не може бути таким великий. Але це не зовсім так.

Запасом слів ми оволодіваємо за допомогою запам'ятовування, але не можемо таким же чином оволодіти і запасом речень. Відтак доводиться припустити, що ми оволодіваємо чимось, що психологічно прирівнюється до системи *правил*, завдяки яким ми можемо розширити наш обмежений досвід із обмеженим числом речень до здатності породжувати і розуміти нескінченне число речень. Одна з найважливіших проблем у вивченні корекційних підходів в логопедії для зазначеної категорії дітей — це зрозуміти природу і розвиток цієї здатності.

Проблема породження мовлення на рівні значущих одиниць належить до «ключових» у психолінгвістиці. Науковці, які працюють в цій галузі, пропонують різні варіанти наукової інтерпретації процесів мовопородження. Деякі дослідники, зокрема Ч. Осгуд, М. Гаррет, О. Бейтс, Би. Мак-Вінні, Т.В. Ахутіна і ін., запропонували не одну, а декілька «моделей» процесу породження мовлення, загальне число яких складає декілька десятків [3]. Достатньо повний огляд і науковий аналіз цих моделей зроблено О.О. Леонт'євим і Т.В. Ахутиною у підручнику «Породження мовлення. Нейролінгвістичний аналіз синтаксису». Огляд найбільш відомих і визнаних в сучасній психолінгвістиці теорій і «моделей» породження мовленнєвих висловлювань розглядається також в роботах В.Глухова і В.Ковшикова [1, 3].

Сучасні лінгвісти переконані, що глибинні рівні мовопородження недоступні для об'єктивного спостереження. М.М.Бахтін вважає, що необхідно вивчати насамперед синтаксичні форми, тому що зі всіх форм мови саме вони щонайближче відносяться до конкретних форм вислову, тісніше пов'язані з реальними умовами говорення. О.О.Леонт'єв зазначає, що *модель визначається в сучасній логіці науки як «така, що уявляється в мисленні або матеріально реалізована система, яка, відображаючи або відтворюючи об'єкт дослідження, здатна замінювати його так, що її вивчення дає нам нову інформацію про цей об'єкт»* [5].

Існуючі спроби експериментального і теоретичного осмислення мовленнєвого механізму стосуються всіх компонентів моделі:

- блоку породження;
- блоку короткочасної пам'яті;
- блоку «граматичного знання» або довготривалої пам'яті [5, с.43].

Як відомо, теорія породжуючих граматики, знає три типи моделей, які використовуються для опису процесу породження вислову носієм мови. *Першими є стохастичні моделі породження, які припускають, що безліч елементів повідомлення можуть бути представлені за допомогою дистрибуції вірогідності.* У відповідності з цим можна уявити нескінченну безліч стохастичних моделей джерела мови. Найпростіша з них - це модель, що дозволяє породжувати тільки ланцюг елементів, кожен з яких має незалежну імовірнісну характеристику. Але отриманий текст у процесі використання далекий від реального мовного повідомлення за своїми нестатистичними параметрами. Тому О.О.Леонт'єв наполягає на тому, що *мова може йти тільки про так звані к-обмежені стохастичні моделі або марківські моделі вищого порядку.* Це модель граматики, що найбільш відповідає принципам біхевіористської психології, — імовірнісна, стохастична модель («марківський процес»), в якій поява кожного слова визначається безпосередньо попереднім йому словом або групою слів. Вона відповідає теорії поведінки, згідно якої будь-яка реакція служить стимулом для наступної реакції.

У 1951 р. відомий нейропсихолог Карл Лешлі опублікував ґрунтовну роботу під назвою «Проблеми лінійної впорядкованості поведінки» (Lashley, 1961) у якій вказує, що порядок слів не витікає з властивостей слів як таких. Залежно від того, що вимовляється, за певним словом можуть йти слідом різні слова. Він пише, що синтаксис фрази «не поміщений ні у використовуваних словах, ні в переказуваній цими словами думки» визначається швидше «якоюсь узагальненою моделлю, за якою здійснюються конкретні дії» [5, 6].

Зауважимо, що в мові зустрічається багато випадків, коли вибір деякого елемента залежить від іншого елемента, що з'являється в реченні набагато раніше. Тому неможливо пояснити структуру речення на основі простої стохастичної моделі, в якій кожен подальший елемент вибирається на підставі безпосереднього передування. Необхідно завжди *пам'ятати*, що зустрічалося раніше в таких реченнях, і «пронести» цю інформацію через розриви, заповнені вставленими структурами [3, 7].

Інформація, викладена вище, приводить нас до необхідності розглянути граматку іншого вигляду — «граматики безпосередньо складових (БС)» — і встановити її адекватність.

Як вже наголошувалося, речення [3] можна зрозуміти по-різному, тому що воно має дві *структури складових*. Д.Слобін показує в своїх дослідженнях, що лінгвісти називають структурами складових і яка граматики необхідна для їх аналізу [7].

Лінгвісти називають цю операцію «аналізом за складовими» (*constituent analysis*). Частини речення, що є цілісними одиницями, називаються «складовими».

Один зі способів опису структури складових речень — це використання так званої *породжувальної граматики*. Спочатку задається деяка основна «аксіома» (S—символ «речення»), а потім застосовуються певні правила утворення, які дозволяють переписувати аксіому до тих пір, поки не буде отримано речення. Правильність цих правил перевіряється граматичною правильністю отримуваних або «породжуваних» ними речень. Будь-яке речення, яке не може бути виведене в результаті застосування цих правил, формально вважається граматично за неправильне. У розділі 4 книги «Синтаксичні структури» Н.Хомський зазначає, що така грамика — *грамика безпосередньо складових* (далі БС) — долає основні недоліки марківської моделі, вона в змозі обернутися з вкладеними реченнями [8].

Ідея моделі БС полягає в застосуванні так званих правил *д е р и в а ц і ї* типу «замість X підставити Y». Таку деривацію, згідно моделі БС, О.О.Леонтьєв подає у вигляді схеми, де речення будуються від вершини до заснування, а не зліва направо, в будь-якому місті дерева ми знову можемо ввести символ S, що позначає нове речення.

Ця грамика до того ж простіша з *погляду* існуючих уявлень про мовний розвиток дитини. Для того, щоб оволодіти грамикою БС, дитині потрібно оволодіти словником, розділеним на певні класи (схожі на традиційні «частини мови»), і набором правил для комбінування цих категорій у реченні.

Необхідним і новим поняттям для цієї моделі вводиться *глибина* речення, яка вимірюється максимальною кількістю вузлів лівого галузнення «дерева». Дерево російського, українського як і англійського речення може необмежено збільшуватися вправо, але його збільшення вліво обмежене; у відмінності від японської і турецької мови [5].

Найважливішою відмінністю граматики БС від граматики з кінцевим числом полягає в тому, що в моделі БС породження йде у двох напрямках: зліва направо і зверху «донизу».

Наступне ім'я, яке приводить у зв'язку зі застосуванням моделі БС О.О.Леонтьєв, - це ім'я Віктора Інгве. В.Інгве припускає, що для того, щоб отримати вислів, необхідно провести породження за БС у тому порядку, в якому воно породжується за описаною моделлю. При цьому виявляється, що деякі структури, теоретично (у моделі) можливі, у звичайних мовах не зустрічаються. Це викликано обмеженістю оперативної пам'яті людини, яка, як показав Дж.Міллер, може оперувати не більше ніж сім'ю символами одноразово (вірніше, 7 ± 2). Він підкреслює, що зробивши операцію розширення речення і приступаючи до аналізу іменної групи, ми повинні десь «записати», що після закінчення цього аналізу нам доведеться зайнятися аналізом групи присудка. З'ясувавши, що іменна група складається з визначуваного і визначника, одне з них необхідно відправити «про запас» до оперативної пам'яті. Тоді зрозуміло, що при русі будь-якою гілкою кількість елементів для запам'ятовування дорівнює її глибині. А у ході будь-якою правою гілкою ми кожного разу запам'ятовуємо один символ «одноразово».

Отже, «регресивні структури, становлячись все більш довгими, вимагають все більше і більше запам'ятовування, тоді як прогресивні структури цього не вимагають. Останні мають змогу продовжуватися нескінченно, задовольняючись мінімумом пам'яті» [5, 6].

За даними О.О.Леонтьєва, лєнінградський дослідник І.М.Луцихіна у своїх експериментах спирається безпосередньо на модель Інгве і показує, що глибина фрази (за різної довжини) впливає на сприйняття обернено пропорційно, причому «глибокі частини фрази схоплюються слухачами набагато рідше, ніж дрібні».

Американець К.Форестер, ґрунтуючись на моделі Інгве, показав, що в мовах з перевагою прогресивних структур, випробовуваному простіше відновити кінець речення за його початком, ніж початок за кінцем.

Д.Бумер, досліджуючи розподіл пауз у породженні мови встановив, що вони найчастіше зустрічаються після першого слова, що входить в модель БС. Він пояснює цей факт тим, що після вимовлення першого слова визначається вибір структури [5, с.65].

Висловлена свого часу американським ученим Ч.Осгудом ідея про те, що марківські залежності можуть пов'язувати не тільки елементи термінальних ланцюжків, але і окремі кроки породження, була покладена в основу циклу досліджень американського психолога Ніла Джонсона. Він досліджував явище «умовних помилок» у процесі запам'ятовування речень, тобто порівнював вірогідність помилок, послідовно переходячи від n -ї до $n+1$ -ї одиниці довів, що усередині кожної «фрази» вірогідність помилки різко падає, а на межах «фраз» різко зростає і особливо велика між суб'єктом і предикатом. Для прикладу він провів експеримент з сім'ю буквами SB JHF ZC і SBJ HFZC. Виявилось, що на межах груп вірогідність помилки більша, ніж усередині. *Основою його психолінгвістичної моделі породження речення є рух від вершини дерева до його основи, причому кожного разу*

ми «відкладаємо» другий зі складових до короткочасної пам'яті, а перший продовжуємо членувати, поки не доходимо до кінця – до слова. І лише потім робимо «стрибок» до залишених нами інших компонентів. У процесі породження речення, як зазначає науковець, відбувається його аналіз, а не синтез. Він наполягає на тому, що імовірнісні зв'язки існують не між кроками породження, а між кроками аналізу.

Ще одна модель на базі моделі БС запропонована М.Брейном, який поставив основною задачею процес генералізації контексту того чи іншого сегменту, а ієрархію сегментів пояснює як послідовне входження одного сегменту до іншого [5, с.66].

Однак прихильники трансформаційної граматики вважали, що граMATика БС залишала цілий ряд невіршених проблем і граMATична модель для носія мови не могла бути вичерпана граMATикою БС, і тому вони шукали якусь іншу модель. *Такою моделлю з'явилася трансформаційна модель (далі ТГ), висунута Хомським у 1958 році, хоча вперше ідею ТГ висунув Харріс.*

Це граMATика, яка теж не відмовляється від граMATики БС, а просто додає ще один рівень граMATичного опису. ГраMATика БС заснована на правилах утворення, за допомогою яких одні символи переписуються в інші символи, наприклад відоме нам правило: S → NP + VP, де NP – це іменна група, а VP – група присудка. Ще один рівень, запропонований Хомським і його послідовниками, заснований на правилах перетворення та перерозподілу елементів.

Найкоротше визначення суті трансформації подається самим автором: « граMATична трансформація є відображення БС показників на БС показники».

У роботі Д.Слобіна відкривається декілька важливих аспектів граMATичних перетворень: перетворення — це операція, яка перетворює одну структуру речення на іншу. Це здійснюється за допомогою таких простих операцій, як *заміщення, переміщення, перестановка* (наприклад, іменника і допоміжного дієслова), а також деяких інших операцій, які є лінгвістичними універсалами, властивими всім відомим людським мовам [7].

Трансформації за Хомським можуть бути а) обов'язковими, які застосовуються до будь-якого термінального ланцюжка; б) факультативними, які « можна застосовувати, а можна і не застосовувати: у будь-якому випадку ми маємо речення». У «класичному» варіанті модель Хомського складається з трьох загальних компонентів:

- А) синтаксичного, який розглядає глибинну і поверхневу структуру речення;
- Б) фонологічного, який перетворює поверхневу структуру в звукову форму промовляємих висловлювань;
- В) семантичного, що співвідносить глибинні структури із значенням.

Узагальнюючи всі дані в граMATичній моделі О.Леонт'єв акцентує, що як і модель опису граMATичного знаку, модель ТГ значно переверщує інші існуючі моделі, але для того, щоб бути узагальнювальною, вона має дуже багато недоліків [5].

На думку Т.В. Ахутіної, як «базова» модель породження мовленнєвого висловлювання може бути використана концептуальна схема-модель, розроблена А.А. Леонт'єв; її відмінними ознаками постають гармонійне поєднання глибокого наукового аналізу і відносної простоти, наочність викладу наочного змісту, цілісність і чітка структурна побудова

За моделлю О.О. Леонт'єва, процес породження мовленнєвого висловлювання враховує п'ять послідовних, взаємозв'язаних етапів (або «фаз»).

Початковим моментом («витоком») вислову є мотив. Мотивація породжує мовну інтенцію (намір), спрямованість свідомості, волі, відчуття індивіда на будь-який предмет [3 ; 7].

Наступним етапом є задум, який, у свою чергу, «трансформується» в узагальнену смислову схему висловлювання, де вперше відбувається виділення теми і реми майбутнього вислову та їх диференціація.

Наступний – ключовий етап породження мовлення – етап внутрішнього програмування, що розглядається як процес побудови деякої смислової схеми, на основі якої породжується мовний вислів. [3; 8].

Далі йде етап лексико-граMATичного розгортання висловлювання. Його можна співвіднести з переходом від плану внутрішньої мови до семантичного плану (за Л.С. Виготським). *Вибір слів у процесі породження мови, за О.О. Леонт'євим, визначається трьома групами чинників: асоціативно – семантичними характеристиками слів, їх звуковою зовнішністю і суб'єктивною імовірнісною характеристикою [2;3;5].* У результаті реалізації нелінійного етапу створюється набір мовних одиниць об'єктивного коду, наприклад набір слів типу «Дівчинка / яблуко | червоне / їсть».

«Лінійне розгортання» МВ полягає у його граMATичній структуризації – створенні відповідної граMATичної конструкції речення. При цьому на основі виділення «початкової» предикативної пари (суб'єкт – предикат [S – P]), починає здійснюватися синтаксичне «прогнозування» вислову.

Процес граMATичної структуризації містить: знаходження (вибір з наявних «еталонів») граMATичної конструкції; визначення місця елемента (вибраного за значенням слова) в синтаксичній структурі та наділення його граMATичними характеристиками; виконання ролі, визначуваною граMATичною формою першого (або

ключового) слова, у словосполученні або реченні [3].

Завершальним етапом породження мовленнєвого вислову є етап його реалізації «в зовнішньому плані» (у зовнішньому промовлянні). Він здійснюється на основі процесів фонації, звукоутворення, відтворення послідовних звукосполучень (складів), операцій продукування цілих «семантичних» звукокомплексів (слів), операцій, що забезпечують необхідну (відповідно до смислової програми і мовної норми) ритміко-мелодичну і мелодико-інтонаційну організацію мови [1].

Підсумовуючи аналітичний розгляд моделей породження мовленнєвого висловлювання, треба зауважити наступне :

1. У породженні мовлення використовується ймовірно-статистичний принцип.

2. У моделі породження потрібно розрізняти проблему вибору одного з безліч можливих рішень і проблему ухвалення певного рішення.

3. У модель породження входить блок довготривалої і короткочасної пам'яті.

4. Більш складні речення (у моделі БС) вимагають більш складної операційної діяльності.

Онтогенезом мовної здатності є складна взаємодія, з одного боку, процесу спілкування дорослих з дитиною, з іншого – процесу розвитку наочної і пізнавальної діяльності дитини.

В.А. Ковшиков, який чудово знається на вітчизняній та зарубіжній літературі, справедливо підкреслював, що багато чого в проблемі алалії як і раніше залишається недостатньо вивченим і дискусійним. Вирішення проблеми корекції категорії дітей із моторною алалією може бути успішним тільки за умови використання і поглиблення сучасних уявлень про мовну діяльність людини, враховуючи дані психолінгвістичних досліджень, у яких розглядаються, зокрема, особливості оволодіння дітьми навичками граматичної структуризації мовних висловів, операції з синтаксичними засобами побудови висловів (І.Н. Горелов, В.Н. Овчинників, А.М. Шахнарович, Д. Слобін і ін.), плануванням і програмуванням мовленнєвих висловлювань (В.Н. Овчинників, Н.А. Краєвська і ін.) [1; 3; 4; 5; 7; 8].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ахутина Т.В. Порождение речи. Нейролингвистический анализ синтаксиса. – М., 1989.
2. Выготский Л.С. Мышление и речь // Собр. соч. в 8 т. Т. 2. – М., 1982.
3. Глухов В., Ковшиков В. Психолингвистика. Теория речевой деятельности. М.: Изд-во: АСТ, 2007. – 318 с.
4. Зимняя И.А. Лингвистическая психология речевой деятельности. – М., 2001.
5. Леонтьев А.А. Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания. – М., 1969.
6. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. – М., 1969.
7. Слобин Д., Грин Дж. Психолингвистика / Под общ. ред. А.А. Леонтьева. Изд. 2-е. – М., 2003.
8. Хомский Н. Синтаксические структуры // Новое в лингвистике. – Вып. 2. – М., 1962.

УДК 376-056.36:316.514

ВИВЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СОЦІАЛІЗАЦІЇ УЧНІВ З ОБМЕЖЕНИМИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ МОЖЛИВОСТЯМИ НА СТАДІЇ ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ

Татьянчикова І.В.

кандидат педагогічних наук, доцент
Слов'янський державний педагогічний університет

Стаття присвячена вивченню особливостей соціалізації учнів з обмеженими інтелектуальними можливостями на стадії індивідуалізації в межах спеціального навчального закладу. Визначені предмет і показники вивчення, подальшого корекційно-розвивального впливу на цій стадії соціалізації. Представлені основні психолого-педагогічні методи і стандартизовані психологічні методика, які використовуються для вивчення особливостей соціалізації дітей на стадії індивідуалізації.

Статья посвящена изучению особенностей социализации учеников с ограниченными интеллектуальными возможностями на стадии индивидуализации в рамках специального учебного заведения. Определены предмет и показатели изучения, дальнейшего коррекционно-развивающего влияния на этой стадии социализации. Представлены основные психолого-педагогические методы и стандартизованные психологические методики, которые используются для изучения особенностей социализации детей на стадии индивидуализации.

The Article is dedicated to study of the particularities to socializations pupil with limited intellectual possibility